

Nederland

[Voor Nederland is er geen algemeen handboek]

Grenstekens

Brouwer (T.), *Grenspalen in Nederland*, Zutphen, 1978.

De auteur beschrijft alle soorten grenspalen, van rijksgrens tot stoepsteen, voorafgegaan door een summiere wereldgeschiedenis terzake en een beknopte geschiedenis van de Nederlandse rijksgrenzen.

Grenspalen.

<http://www.grenspalen.nl/>

Met onder meer een uitvoerige literatuurlijst inzake grenzen en grenspalen:

<<http://www.grenspalen.nl/webdoc6-literatuur.html>>

a staatsgrenzen

Bannier (W.A.F.), *De landsgrenzen van Nederland. I (Tot aan de Rijn)*, Leiden, 1900.

Geografisch beperkt (gebleven). De toenmalige grenzen worden historisch beschreven, na een algemeen overzicht op het gebied van verdragsbepalingen en een bespreking van de aard van de grens ("geografisch" en "staatskundig"); dit gebeurt per provincie (het eerste deel ging over het stuk van Groningen tot Overijssel aan de Rijn).

De Vrankrijker (A.C.J.), *De grenzen van Nederland. Overzicht van wording en politieke tendenzen*, Amsterdam, 1946.

Nog steeds belangrijk. Eerst worden de algemeen-theoretische stellingen toegepast op de Nederlandse rijkslimieten. Het grootste deel van het boek wordt echter ingenomen door de geschiedenis van de grens, met een apart hoofdstukje over de verhouding tot de oosterbuur (en speculatie over een mogelijke grenswijziging hier).

Emmer jr. (H.) *De grenzen van Nederland van de Wielingen tot aan de Rijn*, Haarlem, 1937.

Gedetailleerd historisch overzicht (met bronvermelding) voor de periode 1648-1843.

Meier (H.), *De grenzen van Nederland*, Utrecht, 1987 (IDG-Bulletin 1986).

Spapens (P.) & Van Kemenade (K.), *'De grens gemarkeerd'*, Hapert, 1992. Uitstekende, beknopte inleiding tot de vaststelling, vastlegging en afbakening.

De Grens.

Zes televisieuitzendingen in aflevering 24 van de documentaire reeks *Hollanddoc*.

Hierin loopt Tommy Wieringa (geïnspireerd door Enno de Witt's *De grens*) langs de grenzen van Nederland loopt met de vraag waarom ze zo lopen en hoe ze verdelen en verenigen.

??????????

<www.grenspalen.nl>

Bevat het fotografisch resultaat van een wandeling langs de grenzen van Nederland.

De Witt (E.), *De grens. Langs de grenzen van Nederland*, Amsterdam, 2013.

Wetenswaardigheden over de (geschiedenis van) Nederlandse grenzen te land en te water.

Huyskens (P.), *Barrière. Eens een grens. Once a frontier. Einst eine Grenzen. Jadis une frontière*, Heerlen, 1991.

Kalender rond de grenzen van Nederland (en hun overschrijding): ongewoon!

?????????

<http://web.inter.nl.net/users/paul.treanor/nederland.html>.

Een voorstel om de grenzen van Nederland te hertekenen.

Nederland//België

Het noordelijke deel van de huidige grens tussen België en Nederland, van de Noordzee tot de Maas, is gebaseerd op een verdragsgrens tussen de Verenigde Provinciën en de Oostenrijkse Nederlanden die in 1648 ontstond en in 1664 werd vastgelegd. Die grens is het resultaat van het *uti possidetis*-principe: ze weerspiegelt de stand van zaken van de militaire campagne van de Noordelijke Nederlanden tegen het zuiden en heeft dus een in oorsprong zuiver artificieel karakter.

Wel valt op vele plaatsen de scheidingslijn samen met oude secundaire grenzen (weliswaar met lokale afwijkingen): zo is ze tussen Moerbeke en Lommel gebaseerd op een administratieve grens uit de 12^e eeuw. Voor het oostelijke deel, tussen de beide Limburgen, was de politieke versnippering echter zo groot dat de grens hier pas vastgelegd werd in 1839, als resultaat van diplomatieke onderhandelingen en met het oog op strategische belangen; slechts hier en daar gaat ze terug op oudere grenzen. De in oorsprong religieus (katholiek/protestantse)-militaire grens werd ook een economische barrière, omdat ze de Zuidelijke Nederlanden afsloot van zee en estuarium.

Er is ook een enclave (d.w.z. een stuk grond dat volledig omsloten wordt door het grondgebied van een ander land of slechts in één punt raakt aan het grondgebied van het eigen land): Baarle-Hertog is een Belgische enclave in Nederland, bestaande uit 33 verspreide territoria van samen ca. 750 ha tussen grenspalen 214 en 215. Dit stuk was na 1198, bij de verdeling van de gronden van de hertog van Brabant, bij hem gebleven (de andere stukken uit de buurt gingen over naar de heer van Breda). Bij de splitsing van het oude hertogdom Brabant in 1648 ging het Baarle 'onder de hertog' naar het Land van Turnhout, terwijl het andere deel, van de heer van Nassau, bij de republiek der Verenigde Provinciën kwam. Bij de grensscheiding tussen België en Nederland in 1843 werd dat status-quo behouden, in afwachting van de definitieve vastlegging. Op 20 juni 1959 velde het Internationaal Gerechtshof een vonnis waarin twee van in totaal 14 ha., sedert 1922 betwiste, percelen in het gehucht Zondereigen aan België werden toegewezen. Pas op 26 april 1972 werd de grenslijn tussen Baarle-Nassau en de Belgische buurgemeenten definitief vastgelegd. Maar de enclave-grenzen dienden nog vastgelegd te worden. In 1982 werd een afwijking overeengekomen op de *non aedificandi*-clausule in art. 24 van het verdrag uit 1843. Maar pas na ruim 150 jaar onduidelijkheid over ruim 36 km. grens, werden in 1995 de grenzen van het Belgische Baarle-Hertog en de Nederlandse zuster gemeente Baarle-Nassau definitief vastgelegd (de opmetingen daarvoor waren wel reeds in 1980 begonnen). Ondermeer het betwiste stuk Withagen van 80 roeden groot kwam definitief bij België. In Baarle liggen er nu 22 enclaves van Baarle-Hertog binnen de Nederlandse gemeente Baarle-Nassau; binnen twee van die enclaves liggen er dan weer

zeven van Baarle-Nassau, één gebiedsdeel van Baarle-Nassau ligt ten slotte over de staatsgrens, in België. Vele enclave-grenzen snijden door huizen, tuinen en fabrieken; enkel door de kleur van de huisnummers wordt soms Belgisch (zwart op wit) van Nederlands grondgebied (wit op zwart) onderscheiden; de percelen zijn zo versnipperd dat enkele huizen op twee grondgebieden staan, of zelfs twee nummers dragen. De grens die in 1838 door Nederland erkend werd, is daarna nauwelijks of niet meer veranderd. Opmerkelijk was de zgn. 'Dodendraad', de elektrische versperring van de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog vanaf 1915 opgericht door de Duitse bezetter om de bewaking te vergemakkelijken, maar met vele honderden slachtoffers als gevolg.¹

Na 1925 verkreeg België nog enkele voor het land gunstige wijzigingen van het Verdrag der XXIV Artikelen in verband met de stroommonding en de rivieren (als gevolg van de indijking van de monding en de winning van de Sluise havenpolder (1861), de Zwinpolder (1863) en de Willem-Leopoldpolder (1872), vond er in de Zwinmonding een lichte grenswijziging plaats). Dat werd voor de Tweede Wereldoorlog echter niet bekrachtigd door het Nederlands parlement. Er waren ook nog grensverdragen op 23 oktober 1950 en 28 juni 1954 i.v.m. de koolmijngrens, op 3 februari 1958 over de Rijn en op 13 mei 1963 over de Schelde-Rijnverbinding. In 1993 werden drie grensverdragen goedgekeurd die resp. maatregelen voorzagen om de oevers van de Westerschelde tegen afkalving door de stroming te beschermen, de recreatie op de Maas regelde en een grenscorrectie op het Kanaal Gent-Terneuzen voorzagen waarbij de grenspalen op beide oevers voortaan door een rechte lijn verbonden werden (en daardoor 18.620 m² van staat veranderde). De laatste belangrijke grenswijziging tussen België en Nederland werd op 23 juni 1999 van kracht na de inwerkingtreding van de Overeenkomst tussen het Koninkrijk België en het Koninkrijk der Nederlanden tot wijziging van de grens in het kanaal van Terneuzen naar Gent die op 6 januari 1993 in Brussel werd ondertekend. Door deze overeenkomst werden een aantal percelen grond geruild, die voordien door het kanaal van de rest van het Belgisch respectievelijk Nederlands grondgebied waren gescheiden.² In 2013 werd de grens alsnog verlegd: 14 hectaren aan de Maas tussen Visé en Eijsden werden door België afgestaan (wat op 1 januari 2018 een feit is geworden: de Belgisch // Nederlandse grens ligt weer in het midden van de Maas). Toen de rivier tijdens de jaren 1960 werd rechtgetrokken bleven kleine stukjes Belgisch grondgebied achter aan de overkant van de rivier. Dat gebied was echter de laatste tijd een uitverkoren plek om drugs te dealen: de Nederlandse politie mocht er niet op en de Belgische collega's dienden meer dan 10 km. vanaf de eerste brug om te rijden. Ter compensatie kreeg België in Lanaye een stuk grond voor de bouw van een sluis.³ Een actuele grenskwestie betreft de uitdieping van de Schelde (en de daarmee samenhangende milieu-compensatie).

De grens is 449,5 km. lang en loopt van de Noordzeekust tot het drielanden-grenspunt met Duitsland. Daar gaat ze in westelijke richting tot de Maas, waarvan ze de vaargeul volgt in noordelijke richting tot achter Ophoven (de grens verlaat de rivier enkel om een boog rond Maastricht te maken). Achter Ophoven laat de grens de rivier achter en loopt verder in westelijke richting en vervolgens noordwaarts, zuidwestwaarts en tenslotte westwaarts tot de Mark-rivier die ze in noordelijke richting volgt tot de samenvloeiing met een oostelijke zijarm. Die arm wordt gevolgd en na 5 km. verlaten om vervolgens naar

¹ In 2014 werd de enige overzichtskaart van het oostelijk traject van de Dodendraad toegevoegd aan de Topstukkenlijst (lijst voor de bescherming van cultuurstukken die zeldzaam en onmisbaar worden beschouwd).

² <http://nl.wikipedia.org/wiki/Rijksgrens_van_België> (17 augustus 2013).

³ *De Standaard*, 8 november 2013.

noord, west en zuid te lopen. Vanaf dan loopt de grens in hoofdzaak westwaarts, tot de Noordzeekust. Het grillige verloop en de 'chaotische' enclave Baarle-Hertog getuigen van de historische oorsprong van de grens.

De zeegrens met Nederland was de laatste Belgische grens om in de Noordzee vastgelegd te worden: op 18 december 1996 werden twee afzonderlijke verdragen gesloten, voor resp. De territoriale zee en voor het continentaal plat. De eerste neemt de gelijke afstand gemeten vanaf de (onder normale omstandigheden) uiterste laagwaterlijn als basisprincipe, met inachtnaam evenwel van de droogvallende hoogte Rassen (langs de Nederlandse kust) en van de uitstrekking van de haven van Zeebrugge (conform met de Conventie van 1982 die rekening hield met de haveninfrastructuur). Wat het continentaal plat betreft werd een ander delimitatie-principe gebruikt: de grens bestaat uit een boog die twee punten verbindt waarvan de coördinaten aangegeven worden, m.a.w. een astronomische grenslijn (het akkoord bevat overigens de vrij ongewone bepaling dat de landen dezelfde coördinaten zullen gebruiken indien ze besluiten een Exclusieve Economische Zone te bepalen).

Van Wettere-Verhasselt (Y.), *Aperçu Historique. A. Formation de la frontière belgo-néerlandaise*, in: *Les frontières du nord et de l'est de la Belgique. Etude de géographie humaine*, Bruxelles, 1966, 27-36, met een detailkaart betreffende Baarle-Hertog (35). *Belgium - Netherlands*, in: Biger (G.) o.r.v., *The Encyclopedia of International Boundaries*, New York, 1995, 70-71;

De Candt (C.) & Kerkhof (B.), *Blauwdruk België. De architecten van onze landsgrenzen*, Gent, 2005, 12-55.

Keeris (H.), Historiek en karakter van de Belgisch-Nederlandse grens tussen Maas en Schelde, in *Taxandria, Jaarboek N.R.*, 50, 1978, 85-103.

Pricken (J.), De Belgisch-Nederlandse grens, in *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiek Recht*, 11, 1956, 151-165.

Pricken (J.), De Belgisch-Nederlandse grens. Haar historische groei, in *Handelsoverzicht Nederland-België-Luxemburg. Revue commerciale Pays-Bas, Belgique, Luxembourg*, 1959, 2, 5-10.

Pricken (J.), De Belgisch-Nederlandse grens, Sint-Stevens Woluwe, 1961; Keeris (H.), De Belgisch-Nederlandse grens: ontstaan en betekenis, in: *Geografisch Tijdschrift*, 18, 1984, 3, 170-174.

Schellinx (H.), Tussen nooit en nergens, in: *Gonzo Circus*, 154, november-december 2019.

[webadres aan te vullen]

Over (naast de limologie) de Nederlands-Belgische grens, de Dodendraad en grenspaal 93

Romeinse Tijd

Geyl (P.), Nederland en België, gemeenschappelijke geschiedenis en onderlinge betrekkingen, in *Verzamelde opstellen*, dl. 1, (66). Cf. Terlinden (C.).

Terlinden (C.), The history of the Scheldt, in *History*, N.S., 4, 1918?-1920, 185 e.v. en 5, 1920-1921, 1 e.v.

Alhoewel de grens pas in de 16e eeuw ad hoc was ontstaan, had de Belgische historicus Charles Terlinden ze reeds opgemerkt in de Romeinse tijd onder Julius Caesar, wat de Nederlandse historicus en Groot-Nederlander Pieter Geyl echter aan een levendige verbeelding toeschreef

Barrièretraktaat e.v.

Colenbrander (H.Th.), *Gedenkstukken 1813-1815*, in: *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland 1795-1840*, 22 dln., 's Gravenhage, 1905-1922.

Gaetan (broeder), De grens van het Barrièretraktaat 1715-1718, in: *Rond de Poldertorens*, jg. 8, 1966, pp. 102-105.

Beperkt tot het Noorderkwartier van de Brugse Vrije; over de invloed van de grens tijdens vnl. de Nieuwe Tijden.

Grenskwesties en grondbezit, in Huussen (A.H.) & De Vries (D.), *Kaarten met geschiedenis 1550-1800*, 87-94.

Over de grensregeling tussen Staats- en Oostenrijks-Vlaanderen 1718.

Kaplan (B.), Carlson (M.) & Cruz (L.), *Boundaries and their meanings in the history of the Netherlands*, Boston, 2009.

Over de gesprekken van de Britse minister Castlereagh en koning Willem I rond de grenzen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (met een kaart van de diverse grensvoorstellen).

Pirenne (H.), *Histoire de Belgique*, dl. VI, 235 e.v.

1830-1843 e.v.

De beteekenis van de geografische grens der scheidingsregeling. Memorandum aan de leden der Staten-generaal, 's-Gravenhage, 1931.

Convention de delimitation entre les Pays-Bas et la Belgique, in: *Belgisch Staatsblad*, 9 oktober 1843 (overdruk: *Convention de limites entre la Belgique et les Pays-Bas conclue à Maestricht, le 9 août 1843*, Bruxelles, 1844).

De Ridder (A.), *Histoire diplomatique du traité du 19 avril 1839*, Bruxelles, 1920.

Slavenburg (J.), *Grenzeloos. De Nederlands-Belgische grens van 1830-1843* (M.O. Scriptie Katholieke Leergangen Tilburg, 1984).

Smit (C.), *De Conferentie van Londen. Het vredesverdrag tussen Nederland en België van 19 april 1839*, Leiden, 1949.

Tamse (C.A.) Een verwaarloosd aspect van de Belgische buitenlandse politiek: het expansionisme van de jaren 1860, in *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer. Commission d'histoire*, Bruxelles, 1965, pp. 631-650.

Treaties relative to the Netherlands and Belgium signed at London, April 19 1839. Presented to the Houses of Parliament, by command of Her Majesty, London, 1839.

Van Gorkum (J.E.), *Carte topographique des frontières belges et hollandaises*, Bruxelles, 1838.

Cf. Bodel Nijenhuis (J.T.), Topografische kaart der grensscheiding tusschen het Oud-Nederland en de Belgische provinciën door Van Gorkum (J.E.), in: *Vriend des Vaderlands*, 6, 1832, 344-355.

Verberg (L.G.J.), *Het verdrag van 1839, in Den spiegel van het verleden*, Utrecht-Antwerpen, 1947, 25.

Letroye (A.), Délimitation de la frontière Belgo-Hollandaise, in: *Les frontières-frontières politiques-frontières linguistiques. Compte rendu de la XXie Semaine Sociale Universitaire du 17 au 22 octobre 1949*, in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1949, 4, 570-572.

Van Bokkum (M.), *Grensstreken. Waarom grenzen liggen waar ze liggen*, Amsterdam, 2021, vnl. 102-117.

Dodendraad (WOI)

Jaminet (F.) *Sous le fil électrisé; notes et détails sur une organisation de passage de la frontière hollandaise pendant l'occupation allemande*, Bruxelles, 1921.

Janssen (H.) ed., *Hoogspanning aan de Belgisch-Nederlandse grens*, Baarle-Hertog-Nassau, 2013.

www.dodendraad.org.

Na WOI

Banning (E.), *Les traités de 1815 et la Belgique*, Bruxelles, 1919.

Beekman (A.A.), *Nederlandsch of Belgisch. Beknopt overzicht van de staatskundige geschiedenis van de Westerschelde, Zeeuwsch-Vlaanderen en Limburg*, 's-Gravenhage, 1919.

Des Ombiaux (M.), *Revendications territoriales de la Belgique*, Paris, 1916.

De Waele (M.), *De Belgische expansionnistische campagne in Nederlands-Limburg (1914-1920)*, in *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Brussel, 10-12/12/1980. Acta, Gent, 1982, 353-395.

De Waele (M.), *Naar een groter België! De Belgische territoriale eisen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek naar de doeleinden, de besluitvorming, de realisatiemiddelen en de propagandavoering van de buitenlandse politiek*, Gent, 1989 (Doc. verhandeling).

Hanrez (P.), Delleur (J.H.), Laneau (H.M.) & Nys (E.), *Rectification des frontières hollando-belges: l'Escaut et l'enclave de Maestricht*, Bruxelles, 1918.

Mommaerts (H.D.), Het Belgisch expansionnisme bij de verdragen van 1839 en de vredesbesprekingen te Parijs in 1919, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 36, 1977, 4, 193-204. Naschrift, in: 37, 1978, 101-104.

Nothomb (P.), *La barrière belge. Essai d'histoire territoriale et diplomatique*, Paris, 1916.
De toenmalige discussie.

Picard (L.), *Het Belgisch annexionisme: een gevaar voor Nederland*, 's-Gravenhage, 1917.

Publications du Comité de Politique National. La protestation du Limbourg. Quelques documents 1831-1839, Bruxelles, 1919.

Schuursma (R.L.), *Het onaannemelijke tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie*, Groningen, 1975.

Trévire & Nervien, *Les traités de 1831 et de 1839*; Bruxelles-Paris, 1918 (*Les cahiers belges*, 19-21).

Watelet (W.) *Cartografie en toekomstwetenschap. De cartotheek van Jean-Baptiste Nothomb. Cartografie, politiek en diplomatie*, in: *Cartografie en politiek in het België van de 19e eeuw. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving*, s.l., 1987, 45-85.
De Belgische cartograaf Philippe Vandermaelen maakte voor de grensonderhandelingen een *Carte des Frontières*.

Na 1945

Compromis soumettant à la Cour Internationale de Justice le différend existant entre le Royaume de Belgique et le Royaume des Pays-Bas concernant la souveraineté sur certaines parcelles situées à la frontière belgo-néerlandaise. Signé à la Haye, le 7 mars 1957, in: *United Nations. Treaty Series*, 282, 1957, 242-247.

Middelhof (K.), Litiges de frontière entre les Pays-Bas et la Belgique, in *Septentrion*, 18, 1989, 2, 92-94.

Pinto (R.), Chronique de jurisprudence. Affaire relative à la souveraineté sur certaines parcelles frontalières (Belgique c. Pays-bas). Arrêt du 20 juin 1959, in: *Journal du droit international*, 87, 1960, 1, 238-249.

Van Raalte (E.) in: *NRC* 25 april en 24 juni 1959.

Verdragen. Grensverdrag tussen België en Nederland - Nieuwe bepaling, in: *Belgisch Staatsblad*. Kamer, 38, 25 augustus 1982.
Over de grenswijziging in 1982.

Noordelijk gedeelte

De Smet (J.), Over het ontstaan van de huidige rijksgrens tussen de zee en Middelburg, in *Rond de Poldertorens*, 2, 1960, 10-16.

Kaekebeke (H.), Het grensgebied Stad Antwerpen-Nederland, in: *Antwerpen*, 35, 1989, 1, 40-44.

Over het stukje langs de huidige Antwerpse grens.

Stuy (P.W.), *Zeeuwsch-Vlaanderen: de geschiedenis van een grensgebied*, Zutphen, 1990.

Er is een elf kilometer lange wandeling uitgestippeld langs de grens van Vlaanderen met Noord-Brabant: < <https://www.routeyou.com/nl-nl/location/walk/49765170/wandelen-nabij-grens-nederland-belgie-overzicht-van-alle-wandelroutes>>.

Baarle-Hertog

Over de enclave van Baarle-Hertog is een hele bibliotheek verschenen:

Brekelmans (F.A.), *De Belgische enclaves in Nederland. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van Baarle-Hertog en Baarle-Nassau*, Tilburg, 1965

Catudal (H.M.), The exclave problem in international law, in *Revue de droit international*, 50, 1972, 1, 20-36.

Cuypers (J.), Baarle Hertog, Belgische eilanden, in *Taxandria*, 62, 1990, 23-58. Praktisch-juridische bedenkingen over de huidige toestand.

Ferwerda (M.F.), De enclaves in Baarle-Nassau, in: *Tijdschrift voor Kadaster en Landmeetkunde*, 1950, 122-139.

Hoornweg (C.), De Belgische enclaves in Baarle-Hertog, in: *Mens en Maatschappij*, 1946, 218-239.

Huysmans-Sterkens (M.), *Baarle-Hertog. De Belgische enclave in Nederland*, in: *Economische en Sociaal Tijdschrift*, 2, 1948, 248-261.

Malvoz (L.), Baarle-Hertog en Baarle-Nassau. Vierendertig gebiedsdelen voor twee gemeenten, in: *Driemaandelijks Tijdschrift. Gemeentekrediet van België*, 40, 1986, 155, 3-60.

Ritter (W.), Baarle Hertog - Baarle Nassau, Europas merkwürdigste Dorf, in *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, jg. 14, 1971, 246-249.

Slavenburg (J.), *Het gat in de grens. Baarle-Nassau-Hertog tijdens de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden en de afscheiding van België, 1813-1843* (M.O.-scriptie Katholieke Leergangen Tilburg, 1984).

Slavenburg (J.), Baarle en de Noordbrabantse grensperikelen, in *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 4, 1987, 45-61.

Behandelt, in detail en gebaseerd op bronnenonderzoek, waarom de situatie niet 'rechtgezet' werd tussen 1815 en 1830; de auteur schetst ook de situatie tijdens de

Belgische Opstand en overloopt de pogingen om tot een aanvaardbare oplossing (verdeling) te komen.

Van Den Bloock (F.), *La frontière nord de la Belgique. Etude du village enclavé de Baerle-Duc*, Bruxelles, 1956 (Licentiaatsverhandeling, ULB, Dep. Geschiedenis).

Van den Broek (J.P.H.), Het lek in de grens bij Baarle, in: *De Maasbode*, 12-13 mei 1947.

Oostelijk gedeelte

Ansax (J.), De staatsgrens in de Voerstreek, in: *Overmaas Jaarboek*, 16, 1972-1973, 105-107.

Haas (J.A.K.), Uit de voorgeschiedenis van het partagetractaat 1648-1661, in: *De Maasgouw*, 90, 1971, 3-4, 111-122.

Haas (J.A.K.) *De verdeling van de landen van Overmaas, 1644-1662*, Assen, 1978.

Lenders (P.), Honderdvijftig jaar scheidingsverdrag België-Nederland en de opsplitsing van Limburg, in *Ons Erfdeel*, 32, 1989, 5, 650-657.

Wouters (H.H.E.), De penetratie van de republiek in het Limburgse Maasdal in de 17^e eeuw, in *De Maasgouw*, 79, 1960, 80-86 en 151-158.

Stroomgrenzen

Du Castillon (L.), *Schelde, Maas en Rijn. Eenige Beschouwingen over de Herziening der Verdragen van 1815, 1831 en 1839*, Brussel-Parijs, 1919.

Van de Wouwer (J.), *Belang van Rijn-, Schelde- en Maasrecht voor België*, Antwerpen, 1958.

Rotsaert (A.), *Onze zee- en binnenvaartgeschillen met Holland*, Antwerpen, 1932.

Maas

Barents (J.), *Het internationaal statuut van de Maas*, Amsterdam, 1940.

Douxchamps-Lefevre (C.), La souveraineté sur la Meuse moyenne au cours des temps modernes, in: *Revue du Nord*, jg. 53, 1971, 189-190.

Douxchamps-Lefevre (C.), La souveraineté sur la Meuse moyenne durant les temps modernes, in *Annales de la Société Archéologique de Namur*, jg. 56, 1972, 231-247.

Schelde

Van Hooydonk (E.), *Strijd om de stroom*, Leuven, 2013.
Historisch overzicht.

Documents diplomatiques relatifs à la revision des traités de 1839, Bruxelles, 1929.

Ellrichhausen (C.), *Die Scheldefrage: völkerrechtliche und politische Betrachtungen*, Wien, 1927.

Terlinden (C.), The history of the Scheldt, in *History*, N.S., 4, 1918-1920, 185 e.v.

Argus, *De Schelde en de Vrede. Eene voorlichting aan het Belgische volk*, Antwerpen, 1919².

Zeegrens

Roos (D.), *De grens der Territoriale Zee en de Wielingen kwestie*, Vlissingen, 1985.

Meyers (E.M.), Des Graven Stroom, in: *Mededelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afdeling Letteren*, Amsterdam, 1940.

Rotsaert (A.), *Onze zee- en binnenvaart-geschillen met Holland*, Antwerpen, 1932.

Grenstekens

Bieze (J.W.), *Een staatsgrens door de Nederlanden*, Antwerpen, 1986.

De Bruin (M.P.), Waar ligt de grens en hoe ligt hij erbij?, in: *Zeeuws Tijdschrift*, 17, 1967, 265-267.

De Bruin (M.P.), "Hier keerde op 13 maart 1945 onze landsvrouw terug tot haar volk", in *Zeeuws Tijdschrift*, 39, 1989, 2, 41-44.

Crois (R.) & broeder Gaetan, Nederlands-Oostenrijkse grenspalen uit de 18^e eeuw, in *Rond de Poldertorens*, 8, 1966, 130-137.

Geys (M.), Onze grens met Nederland, afgebakend met grenspalen, in: *Molse bijdragen*, jg. 24, 2016, 46-57.

Kaekebeke (H.), Grenspalen schouwen ... toch geen folklore, in *Sodipa*, mei 1989, 210-211.

Lannoy (D.), Grenspalen, in *Cnoc is ier*, 24, 1987, 90-99.

Tireliron (A.), Wandelingen vanuit Essen. 1. Grenspalen zoeken, in *De Autotoerist*, 24, 1971, 15, 793-795.

Grenspalen, in: *Encyclopedie van Zeeland*, Middelburg, 1982, 532-535.

Taalgrens

Dony (E.), *De Belgisch-Nederlandse rijksgrens als taalgrens*, Luik, 1987 (Thesis ULg).

Verhasselt (Y.), La signification linguistique de la frontière belgo-néerlandaise, in *Revue Belge de Géographie*, 86, 1962, 1, 83-88.

Weynen (A.) & Van Coetsem (F.), *De rijksgrens tussen België en Nederland als taalgrens*, Amsterdam, 1957.

Varia

‘Conflict’.

In oktober 2011 organiseerde Erfgoed Vlaanderen een excursie naar de Staats-Spaanse linies uit de 16e-17e eeuw in West- en Zeeuws-Vlaanderen, in het kader van het thema conflict.

Mathé (Al.), *Grensdokter*, Oud-Turnhout, s.d. (1952?).

Roman over een dokter in het Kempische Arendonk, bij de Nederlandse grens

Spapens (P.) & Van Oirschot (A.), *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830-1970*, Hapert, 1988,
Over de douane.

Nederland//Duitsland

Engelbrecht (J.), *Räume und Grenzen in historischer Perspektive: die Entwicklung der deutsch-niederländische Grenze im Wandel der Jahrhunderte*, 1997 (Schriften des Museumsvereines Dorenborg, 51).

Brink (E.), Hillinga (M.), Karel (E.) e.a., *400 jaar Semslinie*, Zwolle, 2015.

Over de geschiedenis van de ‘Semslinie’ (en het gebied dat daaraan grenst), de in de 17^e eeuw getrokken kaarsrechte grens tussen Groningen en Drenthe.

Smits (H.), *Landjepik. De Nederlandse annexatie van Duitsland, 1945-1949*, Meppel, 2012 (2015²).

Gelderland, grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden, Nijmegen, 2016.

Historische artikelen over de betekenis van grenzen in de culturele wording van Gelderland.

Ten Hove (J.), *Een historische reis langs de randen van Overijssel*, Kampen, 2012.

Klinkenberg@., *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze 1813-1815*, Leipzig, 1940.

Platt (R.S.), *A geographical study of the Dutch-German border*, Münster, 1958.

De auteur stelde vast dat het landschap en de bewoning aan weerszijden van de grens identiek waren.

Terhalle (H.), *Van gebiedsgrens tot staatsgrens. Het ontstaan van de grens tussen Nederland en Westfalen*, in *Zannekin. Jaarboek 7*, 1985, pp. 39-56.

Kohl (W.), *Over de historische ontwikkeling van het Duits-Nederlandse grensgebied: de grens tussen Nedersaksen en Nederland*, in *Zannekin. Jaarboek 7*, 1985, pp. 25-3?.

Schwindt (M.), *Deutsch-niederländische Begegnungen im Raum des Bourtanger Moor*, Kiel, 1962.

Schwind (M.), *Die Aussengrenzen Niedersachsens und Schleswig-Holsteins*, in *Hannover und Niedersachsen, @@@, @@@@*.

Naoorlogse gebiedsaanspraken door Nederland

Aubin (H.) & Ebenhard (M.), *Die niederländische Ansprüche auf die Emsmündung*, Hamburg, 1951.

Naar een groter Nederland? Beschouwingen over het annexatievraagstuk na den oorlog, Amsterdam, 1944.

Grensposten

de Wijk (A.), *Kleine grensgeschiedenis*.

<https://www.opdegrens.eu/historis/kleine.html> (accessed 12-05-2025)

Over een tot woning omgebouwd Duits grenskantoor.

b interne grenzen

Van Lennep (J.), *Ons Rijk in vroegere tijdperken. Een handleiding voor de kennis der wijze waarop het grondgebied van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden ten tijde van het Leenstelsel, onder de Republiek, enz. was verdeeld*, Amsterdam, 1866.

LIMES

Limes Atlas, Rotterdam, 2005.

Van Ginkel (E.) & Vos (W.), *Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Zuid-Holland*, Utrecht, 2018.

Historische reconstructie van de ontwikkeling van de limes in de provincie Zuid-Holland.

Devoldere (L.), *Along the limes. The frontier of the Imperium Romanum in the Netherlands in: The Low Countries*, 21, 2013, 52-61.

Weyts (C.), *Zeven mijlen langs de limes*, Amsterdam, 2022. (Homeruslezing).

Beschouwend essay onder de vorm van een wandeling langs een stuk van de limes in Nederland.

MENTALE GRENZEN

Offermans (C.), A country divided. Of old and new boundaries, in: *The Low Countries*, 21, 2013, 30-37.

Is er een grens tussen de Randstad en de rest van het land en tussen Nederland boven en onder de grote rivieren?

LIMBURG

Kleine Atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen, Leeuwarden – Maastricht, 1989.

Nuyens (E.M.Th. W.), *Atlas behorende bij De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*, Maastricht, 1956.

Twaalf kaarten over beide Limburgen van het einde van de Frans Tijd tot 1850.

OVERIJSEL

ten Hove (J.), *Grensgang. Een historische reis langs de randen van Overijssel*, Zwolle, 2012.

Grensgeschiedenis aan de hand van een reis rond de grenzen van Overijssel, met tekens twee vragen: twee vragen centraal: waarom ligt de grens juist hier, en in hoeverre heeft de afbakening in deze contreien een scheidende, dan wel een verbindende werking (gehad)?

c hulpmiddelen

Geschiedkundige Atlas van Nederland. Uitgegeven door de commissie voor den geschiedkundigen atlas van Nederland en geteekend door het lid der commissie Dr. A.A. Beekman:

Blok (P.J.) & Byvanck (A.W.), *De Romeinsche Tijd en de Frankische Tijd*, 's-Gravenhage, 1929.

Losse bladen, met reproductie van deel van de Peutinger-kaart.

De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart, 's-Gravenhage, 1920.
Losse bladen

De Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1648, 's-Gravenhage, 1919.
Losse bladen.

Welcker (J.W.), *De Rijnverdeeling in de 17e en 18e eeuw*, 's-Gravenhage, 1914.
Losse bladen.

De Republiek in 1795, 's-Gravenhage, s.d.
Losse bladen.

Ramaer (J.C.), *Het Koninkrijk der Nederlanden op 1 juli 1817*, 's-Gravenhage, 1930.
Losse bladen.

!AAN TE VULLEN!

Van Delft (M.), Storm (R.) e.a., *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten*, Tielt, 2019.

Aan de hand van zorgvuldig gekozen historische kaarten worden belangrijke episodes uit de geschiedenis van Nederland vertelt.

Op de grens.

<http://www.opdegrens.eu/>